

GRÜLL TIBOR

„*Non licet esse vos!*”*A keresztényüldözés jogi alapjai a római császárkorban
Nerótól Valerianusig (Kr. u. 64–260)***“Non licet esse vos!” – The Legal Basis of the Persecution of Christians in the
Roman Empire from Nero to Valerian (AD 64–260)*

The Roman legal system did not discriminate the citizens on the basis of their religious affiliation. We are aware of individual cases in which certain ethnic groups and/or religions – mostly Greeks, Egyptians, Jews – have suffered certain disadvantages or restrictions, but we have no knowledge of a case in which the practice of a religion was forbidden *in toto*. It seems that until the persecution of Diocletian, which is already outside the time frame of this study, Roman laws (*leges publicae populi Romani*) did not name Christianity, therefore they could not prohibit its practice. Although imperial letters – such as Trajan’s, Hadrian’s, or Marcus Aurelius’ *sacrae litterae* – were also considered legal sources, and these occasionally referred to the Christians by name, they did not speak of the legal basis for the persecution, but only regulated the order of proceedings against Christians who have been already arrested. Thus, to the best of our knowledge, we would search in vain for the origin of the “You are not allowed to exist!” (*non licet esse vos*) quoted by Tertullian in the Roman laws of the 1st–3rd century AD. The Roman legislators were aware of the origin and essence of Christianity, so instead of an open ban – which, I repeat, would have been unprecedented in the history of Roman law – they tried to repress them by laws and regulations about which they knew exactly that Christians would not obey them because they could not without breaking their religious precepts.

* Itt mondok köszönetet Prof. Dr. Herger Csabáné egyetemi tanárnak (PTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék), hogy a tanulmányt jogi szempontból átnézte – az esetlegesen benne maradt hibákért természetesen minden felelősség a szerzőt terheli.

„Ez a birodalom, amelynek szolgálai vagytok, polgári és nem zsarnoki uralom” – írta Kr. u. 197-ben a Római Birodalom előljáróinak (*Romani imperii antistites*) címzett *Apologeticus*ában a karthágói Tertullianus.¹ Megfogalmazásában a *civilis dominatio* arra utalt, hogy a római államszervezet működésének minden szintjén jelen volt – mert jelen kellett lennie – a jogszerűségnek, hiszen ez garantálta a birodalom működését. Tertullianus fő célja az volt, hogy *Apológiájában* megvédje a keresztényeket a jogellenes és igazságtalan eljárásoktól, annak bizonyításával, hogy az őket illető vádak alaptalanok. Vitathatatlan tény ugyanis, hogy a keresztényeket ténylegesen létező jogszabályok alapján ítélték el a római bíróságok:

„Mivel igazságunk valamennyi váddal fölveszi a harcot, végül a törvények tekintélyét szegezik szembe vele, midőn vagy azt hangoztatják: a törvények meghozatala után semmiféle vitának helye nincsen, vagy hogy a szükséges engedelmességet még kényszeredetten is az igazság elé kell tennünk, ezért a törvények dolgában szállok vitába most veletek, mint a törvények őreivel. Nos, legelső sorban: micsoda kemény kegyetlenséggel mondjátok ki a megállapítást: nem szabad léteznetek!² És ezt minden emberségesebb megfontolás nélkül parancsba adjátok. Erőszakot és mintegy fellegvárból fenyegető jogtalan hatalmat hirdettek, ha megtagadjátok szabad létezésünket, csupán mert így akarjátok, és nem azért, mivel a nemlétezésünk szükségessé valami”³

A jogvégzett Tertullianus mindenekelőtt azzal érvel, hogy a törvényeket, ha rosszszak, meg lehet változtatni, hiszen „emberi szerzemény a törvény, nem az égből pottyant alá”⁴ Erre számos példa akad magában a római történelemben is: a XII táblás törvények például előírták, hogy a nem fizető adósból darabokat vághattak

¹ „Hoc imperium, cuius ministri estis, civilis, non tyrannica dominatio est,” – Apol. 2.14. – Az *Apologeticus* kritikai szövegkiadása: CCSL I 77-172, ed. Dekkers. (A könyv utolsó kommentáros kiadása: Waltzing 1919.)

² Borleffs szerint a *non licet esse vos* arra vonatkozott, hogy a keresztények testületeit *collegia illicita* vagyis „nem engedélyezett testület”-nek nyilvánították. (Ezek működését a *Lex Iulia de collegiis* szabályozta.) Bár a *collegium* szó nem fordul elő Tertullianusnál, de ez teljesen ekvivalens a *corpus* kifejezéssel, amely az Apol. 39.1-ben szerepel: *corpus sumus de conscientia religionis* (Borleffs 1952. 132). Véleményem szerint a *non licet esse vos* sokkal tágabb értelmű, és arra utal, hogy a rómaiak célja a kereszténység teljes megszüntetése lehetett.

³ „Cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges aut ingratissimas necessitas obsequii praeferatur veritati, de legibus prius concurrat vobiscum ut cum tutoribus legum. Iam primum, cum dure definitis dicendo: „Non licet esse vos!” et hoc sine ullo retractatu humaniore praescribitis, vim profiteri et iniquam ex arce dominationem, si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere” – Apol. 4.3-4. Városi István ford. Tertullianus idézett fordításai az Ókeresztény Írók XII. kötetében jelentek meg (lásd a Források között Vanyó 1986); az ebből hiányzó művek fordítását magam készítettem.

⁴ „ab homine concepta est, neque enim de caelo ruit” – Apol. 4.5; Tertullianus jogi műveltségéről l. Barnes 1971. 194-206.; Balfour 2017.

ki a hitelezők; a Papinius-féle törvények megengedték a *pater familias*nak, hogy megölje saját gyermekét; a *leges Iuliae* pedig büntették a gyermektelenséget – ezeket a kegyetlen és igazságtalan törvényeket azonban a szokás elítélte, és végül hatályon kívül helyezték őket, az utóbbit példának okáért maga „a legállhatatosabb Severus császár hatálytalanította”.⁵

Miután Tertullianus kimutatta, hogy a római hatóságok „csupán a keresztény nevet” – vagyis a magukat kereszténynek valló embereket – büntetik, akik nem-hogy köztörvényes bűnöket, de még erkölcsi kihágásokat sem követtek el, követeli ezeknek a törvényeknek a hatályon kívül helyezését. De milyen törvényekét? Már Timothy Barnes is furcsállta, hogy miközben *de iure* egyetlen törvény, senatusi határozat vagy császári rendelet nem tiltotta be a kereszténységet, Tertullianus soha nem említi meg ezt a tényt.⁶ A fenti idézet azonban egyértelműen mutatja, hogy a kereszténységgel „a törvények tekintélyét (*legum auctoritas*) szegték szembe”.⁷

Mi lehetett hát a keresztények elítélésének törvényi alapja? Ennek megválaszolásához először is azt kell megfigyelnünk, milyen vádakot fogalmaztak meg a keresztények ellen. Az *Apologeticus*ban több ilyen is találunk: „híresztelik rólunk, hogy elvetemült gonosztevők vagyunk, gyermekgyilkossággal járó titkos szertartások s a belőlük származó lakomák okán”;⁸ továbbá: „azt mondják nekünk: nem imádjátok az isteneket, és fittyet hánytok a császárokért való áldozatokra”.⁹ A morális és vallási jellegű vádak gazdaságiakkal is kiegészültek: „azt mondják, hogy az üzleti életben haszontalanok vagyunk”.¹⁰ Ez a három vagy négy vádpont – amely sok egyéb hazug rágalommal egészült ki – valójában bőven elegendő volt ahhoz, hogy a keresztényeket az „állam ellenségeinek”¹¹ kiáltsák ki, és főbenjáró büntetéssel sújtsák.¹² Ehhez nem kellett – legalábbis eleinte – külön „keresztényellenes törvényeket” hozni, elegendő volt, ha a már meglévő törvényeket alkalmazták velük szemben, akiket ezekkel a főbenjáró bűnökkel vádoltak.

⁵ „Severus constantissimus principum exclusit” – Apol. 4.8.

⁶ Barnes 1971. 27–28.

⁷ Tertullianus máshol is hivatkozik keresztényellenes törvényekre: „Christianum puniunt leges” – Tert. Nat. I. 6.4; „Christianum legibus humanis reum” – Tert. Fuga 12.9.

⁸ „dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo inde et post convivium incesto” – Apol. 7.1.

⁹ „deos, iniquitis, non colitis et pro imperatoribus sacrificia non penditis” – Apol. 10.1, vö. 27.1.

¹⁰ „infructuosi [in] negotiis dicimur” – Apol. 42.1.

¹¹ „publici hostes” – Apol. 35.1.

¹² Másutt is megismétli, hogy a fő vádak: a szentségtörés, az állam ellenségei, és a felségsértés voltak ellenük („sacriligi, hostes publici, maiestatis rei” – Tert. Scap. 4.8).

1. Az *institutum Neronianum* kérdése (64)

A keresztények üldözése, mint az köztudott, Nero idejében, pontosabban a Rómát 64-ben sújtó tűzvész után kezdődött, amiről Tacitus számolt be részletesen 120 körül megjelent *Annales* című történeti munkájában:

„De sem emberi segítségre, sem a princeps ajándékainak vagy az istenek engesztelésének a hatására nem akart eltávozni az a gyalázatos hiedelem, hogy parancsra tört ki a tűzvész. Ezért a híresztelés elhallgattatása végett Nero másokat tett meg bűnösnek, és a legválogatottabb büntetésekkel sújtotta azokat, akiket a sokaság bűneik miatt gyűlölt és *christianusok*nak nevezett. Christust, akitől ez a név származik, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus *procurator* kivégeztette, de az egyelőre elfojtott vészes babonaszó újból előtört, nemcsak Iudaeában, e mételyszülőhazájában, hanem a városban is, ahová mindenünnen minden szörnyű és szégyenletes dolog összefolyik, s hírnévre talál. Így hát először azokat fogdosták össze, akik ezt megvallották, majd az ő vallomásuk alapján hatalmas sokaságra nem is annyira a gyűjtogató vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá. És kivégzésüket még csúfsággal is tetézték, hogy vadállatok bőrébe burkoltan kutyák marcangolásától pusztuljanak, vagy keresztre feszítve, és mikor bealkonyodott, meggyújtva éjszakai világításul lángoljanak. Nero a kertjeit ajánlotta fel e látványosság céljára, és cirkuszi játékokat rendezett, amelyen kocsisruhában a nép közé vegyült, vagy kocsihoz szállt. Ebből, bár bűnösök voltak, és a legsúlyosabb büntetést érdemelték, számalom támadt, mivel nem a közjó érdekében, hanem egy ember kegyetlensége miatt kellett pusztulniuk.”¹³

Tacitus tudósítása jól mutatja, hogy Rómában a 2. század elején már elég pontos információkkal rendelkeztek a kereszténység eredetéről.¹⁴ Ugyanakkor megdöbbenő, mekkora gyűlölet vette körül a *Christianus* nevet, és valószínűleg nemcsak a római felsőbb körökben. Tacitus jelzői önmagukért beszélnek: „vészes babonaszó” (*exitiabilis superstitio*); „mételey” (*malum*); „szörnyű, vagy szégyenletes dolog” (*atrocitas aut pudenda*). A történetíró azt is leszögezi, hogy „a sokaság bűneik miatt gyűlölte” őket (*per flagitia invisos vulgus*), továbbá „bűnösök voltak, és a legsúlyosabb büntetést érdemelték” (*sontes et novissima exempla meritos*). Természetesen élhetünk a gyanúperrel, hogy itt saját korának előítéleteit és a keresztényellenes perек gyakorlatát vetítette vissza Nero korába.

¹³ Tac. Ann. XV. 44. Borzsák István ford.

¹⁴ Eltekintve attól, hogy Pontius Pilatus címét helytelenül adja meg, praefectus helyet procuratornak nevezve őt (Fuchs 1950; Koestermann 1967; Prchlik 2017). A nagy tűzvész és a keresztényüldözés összefüggéséről l. Beaujeu 1960; Pollini 2017; Walsh 2019. 143–174.

Tertullianus, amikor a keresztényüldözések okait és törvényes hátterét kutatja, visszanyúl a Nero-féle üldözésig, amelyről azt írja az *Ad nationes*ban:

„Nero alatt megerősödött a kárhoztatás. Itt vegyétek tekintetbe üldözőnk személyiségét: ha a császár istenfélő, a keresztények istentelenek; ha igazságos, ha tiszta, akkor a keresztények igazságtalanok és tisztátalanok; ha [a császár] nem közellenség, akkor mi vagyunk a nép ellenségei. Hogy milyenek vagyunk, azt a kárhoztató maga mutatta meg: Üldözőnk azzal mutatta meg valódi jellemünket, hogy azokat büntette, akik neki ellentmondtak. „És mégis, miután minden [intézkedését] eltörölték, Nerónak ez az egy törvénye fennmaradt, amely épp annyira igazságos, amennyire elüt alkotójától.”¹⁵

Tertullianus a rá olyannyira jellemző gúnyos-szarkasztikus modorban, a paradoxont mint retorikai érvet vonultatja fel annak bizonyítására, hogy a keresztények üldözése igazságtalan: csak a „rossz császárok” vetemedtek üldözésre, a „jó császárok” békén hagyták a keresztényeket. Az idézet második mondata természetesen ironikus: még százötven év elteltével is minden valamennyire is művelt római tudta, hogy az *iniustus* („igazságtalan”) és *incestus* („vérfertőző”) Nerót a szenátus *hostis publicusszá*, azaz „közellenséggé” nyilvánította.¹⁶ A következtetés egyszerű: ha valakiket egy *ilyen* császár kárhoztatott, azok nyilvánvalóan csakis az ő ellentétei lehettek. A szöveg legfontosabb utalása az utolsó mondatban található. Ugyancsak közismert tény volt a rómaiak előtt, hogy a „haza ellenségé”-nek nyilvánított személyeket az „emlékezet eltörlése” (*damnatio memoriae*) néven ismert halmazati büntetéssel is sújtották.¹⁷ Az *erasis omnibus* ablativus absolutus nyilvánvalóan az *institutum*ra vonatkozik, vagyis „miután minden intézkedése eltöröltetett”. De mit jelent az *institutum* ebben a szövegösszefüggésben? A neves holland egyháztörténész, Jan Willem Philip Borleffs (1896–1969), Tertullianus számos művének *princeps editora*, 1932-ben a leideni egyetemen tartott székfoglalójában foglalkozott az *institutum Neronianum* lehetséges értelmezéseivel.¹⁸ Korábban többen úgy vélték, hogy a Tertullianus által használt *institutum* egyszerűen a *lex*

¹⁵ „Nerone damnatio invaluit, ut iam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani; si iustus, si castus, iniusti et incesti Christiani; si non hostis publicus, nos publici hostes: quales simus, damnator ipse demonstravit, utique aemula sibi puniens. „Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, iustum denique ut dissimile sui auctoris” – Nat. I. 7.8–9. Grüll T. ford.

¹⁶ „codicilles praeripuit legitque se hostem a senatu iudicatum et quaeri, ut punia tur more maiorum, Dio LXIII. 27.2b” – Eutropius 7.1; cf. Suet. Nero 49.2: Vö. Jonquières – Hollard 2008. 152.

¹⁷ Maga a *damnatio memoriae* kifejezés egyébként modern eredetű, összefoglalóan l. Flower 2006.

¹⁸ A jelentősen átdolgozott és kibővített előadás cikk formájában húsz év múlva jelent meg az általa szerkesztett *Vigiliae Christianae* folyóirat hasábjain (Borleffs 1952), l. még Bourgery 1938; Zeiller 1955; Moreau 1961; Saumagne 1961.

szónak felel meg, de Borleffs részletes vizsgálattal kimutatta, hogy ez tévedés.¹⁹ Véleménye szerint – amivel magam is teljes mértékben egyet értek – a karthágói egyházatya egyszerűen Suetonius passzusát idézte: „Sok régi büntető és tiltó rendelkezést támasztott fel és vezetett be maga is”.²⁰ Suetonius több ilyen rendelkezést is felsorol, ezek között említve a keresztények üldözését:

„Korlátot szabott a tékozlásnak: az ingyenes teljes étkeztetések helyett csak az élelmiszeradagok kiosztását engedélyezte; megtiltotta, hogy a kocsmákban egyéb főtt ételt, mint káposzta- és egyéb főzeléket árusítsanak, pedig azelőtt ilyen helyen mindenféle ételt kiszolgáltak. *Halálbüntetést szabott a keresztényekre, erre a káros, új babonának hódoló népségre*; betiltotta a kocsihajtók szórakozását, akiknek ősi kiváltságuk volt, hogy keresztül-kasul bejárják a várost, és csak úgy tréfából raboljanak, fosztogassanak; a pantomimszínészek pártjait pedig, a színészekkel együtt, kitiltotta Rómából”.²¹

Borleffs arra is felhívta a figyelmet, az *instituta* a fenti intézkedések során – így a keresztények esetében is – nem feltétlenül jelentette *törvények* kibocsátását, hanem csupán különleges *ad hoc* jellegű intézkedésekről lehetett szó.

Ezt a retorikai érvet még alaposabban kidolgozta az *Apologeticus*ban, ahol a „ti feljegyzéseitek” (*commentarii vestri*) megjelöléssel már forrásaira is utal:

„KérjeteK tanácsot történelmi följegyzéseitektől, és úgy találjátok azokban, hogy Nero volt az első, aki császári kardját veszettül suhogtatta a keresztény gyülekezetre, amikor ez főleg Rómában terebélyesedett. Mi azonban még dicsekszünk is azzal, hogy ilyen ember kezdte kárhoztatásunkat. Aki ugyanis őt ismeri, megérti könnyen, hogy amit Nero kárhoztatott, más, mint valami igazán jó, nem lehet”.²²

Ám sem ebben a Tertullianus-idézetben, sem az általa hivatkozott római történetíróknál, vagyis minden bizonnyal a *locus classicus*nak számító Suetonius és Tacitus szöveghelyein nem szerepelt utalás a Nero-féle üldözés jogi hátterére.²³ A modern történelmi kutatás – noha túlnyomórészt elfogadta Tacitus *testimonium*ának hitelességét²⁴ – a korszellemnek engedve igyekszik kisebbiteni a

¹⁹ Borleffs 1952. 141–143.

²⁰ „multa sub eo et animadversa severe et coercita nec minus instituta” – Suet. Nero 16.2.

²¹ Suet. Nero 16.2–3. Kis Ferencné és Kopeczky Rita ford., kiemelés tőlem G. T.

²² „Consulite commentarios vestros; illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intellegere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum” – Apol. 5.3. Városi István ford.

²³ Suet. Nero 16.2–3; Tac. Ann. XV. 44. – Egyébként ez is alátámasztja Borleffs hipotézisének helyességét.

²⁴ Polydore Hochart már 1890-ben felvetette, hogy a Tacitus Jézus Krisztusról szóló testimoniumát a humanista könyvgyűjtő, Poggio Bracciolini (1380–1459) illesztette bele az *Annales* szövegébe (Hochart 1890). Bár a „kegyes család” teóriát azóta számos nagy tekintélyű filológus, teológus és egyháztörténész visszautasította, máig akadnak védelmezői, l. Carrier 2014. contra Blom 2019.

Nero-féle keresztényüldözés jelentőségét, és azt a Traianus és Hadrianus alatti üldözések visszavetítésének tartja.²⁵

2. Plinius és Traianus levélváltása a keresztények ügyében (110/111)

Ahogy a bevezetőben láttuk, a keresztények üldözésének okairól az *Apologeticus*ban írt hosszas fejtegetést Tertullianus. Legfőbb érve, hogy a pogányok nem ismerik a kereszténységet, csupán hazug szóbeszédnek és előítéletek alapján gyűlölik őket; az ellenük folytatott eljárások pedig a római jog alapelvei alapján is teljességgel jogszerűtlenek. Jogtörténeti szempontból is figyelemre méltó, hogy a szerző nem idéz keresztények ellen hozott rendeletek szövegeiből, csupán Plinius és Traianus keresztények ügyében folytatott nevezetes levélváltását hozza fel, mint amelyre – úgy tűnik – legalább részben a korabeli joggyakorlat is épült.²⁶ Tertullianus így foglalja össze a két levelet:

„Amikor Plinius Secundus tartományát kormányozta, néhány keresztényt elítélt. Mivel azonban mások is sorra következtek hamarosan, meghökkent a sokaság miatt és tanácsot kért Traianus császártól, hogy a jövőben mitévő legyen? Hozzáfűzte jelentéséhez: az áldozattól való makacs vonakodáson kívül semmi mást nem tudott meg vallásuk lényegéről, csupán annyit, hogy hajnal előtt gyülekeznek, Krisztust Istenükként énekkel dicsérik, és szorosabbra fűzik erkölcsi fegyelmüket, amelyek alapján tilos a gyilkosság, a házasságtörés, a csalás, az árulás, és más egyéb gonoszság. Traianus akkor visszaírt neki, hogy ezt a fajzatot ugyan nem kell kutatnia, de büntesse meg mégis feljelentés esetén.”²⁷

²⁵ L. pl. Shaw 2015, contra Gatti 2019. Shaw felvetése azért is furcsa, mert a modern történeti kutatás szerint – amit részben a kortárs keresztény források is megerősítenek – a „jó császárok” idején, ha nem is szűnt meg, de jelentősen alábbhagyott a keresztények üldözése a Római Birodalomban. Ráadásul maga Tacitus említi, hogy a keresztények „hatalmas tömegeit” (multitudo ingens) érintette az üldözés.

²⁶ Plin. Epist. X. 96–97. – Ez a furcsaság már régóta felkeltette a kutatók figyelmét, akik észrevették, hogy míg pl. Hadrianusnak Minucius Fundanushoz írt levelét idézte Melitón, Szardeisz püspöke, továbbá Lyon mártír püspöke, Jusztinosz, addig ezek a második századi szerzők nem hivatkoztak a Plinius–Traianus levélváltásra; ezzel szemben Tertullianus a Hadrianus–Fundanus levelezést nem ismerte (Davies 1913. 410). – Plinius levelének késő antik utóéletével jelentős szakirodalom foglalkozik, amiről újabban I. Corke-Webster 2017.

²⁷ „Plinius enim Secundus, cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret, consuluit tunc Traianum imperatorem, adlegans praeter obstinationem non sacrificandi nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse quam coetus antelucanos ad canendum Christo ut deo et ad confoederandum disciplinam, homicidium adulterium fraudem perfidiam et cetera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.” – Tert. Apol. 2.6–7. Városi István ford.

A klasszikus ókori történetírók gyakorlatát követve Tertullianus nem szó szerint, hanem meglehetősen „kreatívan” idézi forrását.²⁸ Talán csak két-három kifejezést vett át szó szerint (*obstinationem non sacrificandi* = „az áldozás megtagadásában mutatott csökönység”), az *inquirendos* („nyomozandók”) vagy a *puniri oportere* („büntetni kell”). Érdekesek az eltérések is, például a bűnök felsorolásában, amiket a keresztények megtagadnak: *homicidium adulterium fraudem perfidiam et cetera scelera prohibentes* („emberölés, házasságtörés, csalás, árulás és egyéb vétkek”); míg az eredetiben ez áll: *furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent* („rablás, házasságtörés, esküszegés, sikkasztás”), tehát a keresztények elleni egyik fontos vádpont, az emberölés, eredetileg nem is szerepelt Pliniusnál.²⁹ Még érdekesebb, hogy az első mondatban szereplő *quibusdam gradu pulsus* szószerkezetet nemcsak a magyar, hanem egyéb nyelvű fordításokban is alaposan félreértették: például angolra rendszerint a „megfosztották őket rangjuktól” (*degraded from their rank*) kifejezéssel adták vissza.³⁰ Plinius azonban nem beszél ilyenfajta büntetésről, csupán arról számol be, hogy a kereszténységgel vádolt római polgárokat Rómába küldte kihallgatásra (*cives Romani in urbem remittendi*). Egyes vélemények szerint itt Tertullianus saját korának gyakorlatát vetítette vissza Traianus korába: Hadrianus ugyanis a *decurio*-testületek tagjait nem engedte halálbüntetéssel sújtani, kivéve az apagyilkosság (*parricidium*) esetét.³¹ Mások ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy felségsértési ügyekben (*crimen laesae maiestatis*) a római jog nem ismerte a *honestiores* és a *humiliores* közötti különbséget, így a 2. század második felétől kezdve bárkivel szemben, akire ezt rábizonyították, lehetett halálbüntetést alkalmazni.³² Valójában a *gradu pulsus* a gladiatori viadalok és a katonaság nyelvéből származó *gradu pellere* szókapcsolatból származik, és Tertullianus egyéb műveiben is fellelhető,³³ de éppen az ellenkezőjét jelenti annak, amire a legtöbb fordító gondolt: Plinius nem „megfosztotta őket rangjuktól” (pl. polgárjoguktól),

²⁸ A vonatkozó részek az eredeti Plinius- és Traianus-levéiben: „*pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri* (Epist. X. 96.3) – *essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent*” – Epist. 96.7. „*Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur*” – Epist. 96.9. „*conquirendi non sunt; si deferantur et arguantur, puniendi sunt*” – Epist. 97.2. – Az eltérések ellenére Davies szerint „the passage in Tertullian is in all essentials a quite accurate summary of the Plinian account” – Davies 1913. 409.

²⁹ Néhány klasszikus tanulmány a levélváltásról: Sherwin-White 1964; Sainte-Croix 1964; Bickerman 1968.

³⁰ Davies 1913. 409.

³¹ Ulp. Dig. XLVIII. 19.15.

³² Paul. Sent. V. 29.2.

³³ Tert. Fuga 10; Apol. 27; Marc. IV. 9.17.

hanem „visszavonulásra kényszerült” ügyükben. A *damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsus* mondat jelentését tehát így kellene visszaadni: „néhány keresztényt elítélt, néhány esetben azonban visszavonulásra kényszerült”.

Jogi szempontból elég abszurdnak tűnik, hogy csaknem száz évvel annak keletkezése után még mindig az *optimus princeps* e levelére hivatkozva folytattak le peres eljárásokat keresztények ellen a Római Birodalomban. Tertullianus helyesen ismerte fel a helyzet tarthatatlanságát. Maga Plinius is elismerte, hogy a keresztények nemhogy nem követnek el köztörvényes bűnöket, hanem meg is esküsznek arra, hogy ilyeneket soha, semmilyen körülmények között nem fognak megtenni. Márpedig a római jog – bizonyítás esetén – csak ezeket a *delictum*okat, illetve *crimen*eket bünteti. Ráadásul a szentségtörőnek, vérfertőzőnek, felségárulónak és ki tudja még mi mindennek tartott keresztények ügyében *tilos volt a nyomozás* – ami miatt a hatóságok nem tudtak meggyőződni ezen állítások hazug voltáról. Ugyanakkor, ha a keresztényeket – csak azért, mert kereszténynek vallják magukat – feljelentik, büntetendők. Tertullianus itt észrevett még egy furcsaságot: az ókorban gyakorta alkalmazott kínvallatást általában arra használták, hogy beismerő vallomást csikarjanak ki a gyanúsítottakból. A keresztények esetében viszont épp fordítva történt: miután a vádlott kényszerítés nélkül, nyíltan beismerte, hogy ő keresztény, a kínzással arra akarták rávenni, hogy *tagadja meg* ezt a vallomását, vagyis a szokványos eljárással szemben, melynek során a hazugot akarják vallatással igazmondásra bírni, itt az igazmondót próbálják hazugságra rávenni. Könnyen belátható, hogy mindez nem pusztán jogi csúrcsavar és szofisztikus okoskodás Tertullianus részéről, hanem valóban olyan *justizmord*, amely példa nélkül álló a római jog történetében. A keresztények elleni küzdelem – összegzi gondolatait a szerző – „csupán a név ellen folyik”.³⁴

3. Hadrianus levele Minucius Fundanushoz (122/123)

Justinos, aki 165-ben maga is mártírhalált szenvedett, Antoninus Pius császárnak ajánlott *Első apologiájának* végén idézte Hadrianus leiratát Gaius Minucius Fundanusnak, aki Asia provincia *proconsul*aként szolgált Kr. u. 122/123-ban. A kutatók egy része – köztük a neves francia jogtudós Henri Grégoire – ezt úgy értelmezte, hogy Hadrianus teljes szabadságot biztosított a keresztényeknek, és ha közülük valakit köztörvényes bűncselekménnyel vádoltak, megillette őket az ilyenkor szokásos törvényes bírói eljárás.³⁵ Más jogtudósok azonban épp az ellenkező értelmet tulajdonítják a *rescriptum*nak: szerintük Hadrianus egyáltalán

³⁴ Tert. Apol. 2.19.

³⁵ Grégoire 1951. 138–139.

nem mentette fel a keresztényeket, hanem csupán méltányos eljárást biztosított számukra, amennyiben bíróság elé kerültek.³⁶ Az előbbi vélekedés alapját az képezi, hogy a helytartó a *ius coercitionis* alapján beidézhetette a vádlottakat, de csak köztörvényes bűnökben ítélezhetett felettük; míg a másik vélemény szerint a helytartónak a keresztényekre vonatkozó különleges törvényeket kellett végrehajtania.³⁷ De lássuk magát a szöveget:

„Minucius Fundanusnak. Leveledet, amit írtál nekem, átvettem Serenius Graianustól, a kitűnő férfiútól, kinek te most utóda vagy. Nincs kedvemre, hogy elintézetlen ügyet hagyjak hátra, nehogy az emberek emiatt nyugtalanodjanak, vagy hogy ezzel indítékot adjak a zavarkeltők gonosztetteihez. A provinciák kormányzóinak kérésére írom, hogy megfontoltan lépjenek fel a keresztények ügyében, bíróságok előtt vonják felelősségre őket, ügyükben ennek megfelelően járjanak el, nem engedve egyesek követelőzésének, vagy hangoskodásának. Mert inkább az a méltányos, hogy valakinek rágalmazását te kivizsgáljad. Ha a felhozott vádat igazolni is tudják, a bűncselekménnyel arányos büntetést szabj ki, de ha valaki csak a rágalmazás kedvéért teszi ezt, Herkulesre, büntesd meg inkább őt túlkapása miatt, járj el ellene úgy, ahogy méltányosnak találod.”³⁸

A szöveg értelmezésekor érdemes figyelembe vennünk az *Első apologia* tartalmát, amely így foglalható össze: (1) A keresztényeket jogilag nem definiálható vádak alapján tartóztatják le (3.1); (2) ezt követően, anélkül, hogy ezekre a vádakra utalnának, pusztán a keresztény voltuk beismerése alapján ítélik őket halálra (3.1; 2.4; 4.5–6; 7.4), annak ellenére, hogy a kereszténység nem is szerepelt az ellenük felhozott eredeti vádak között; (3) a megfigyelő arra következtethet, hogy a kereszténység megvallása a vádak bizonyítékául, míg annak megtagadása a vádak cáfolatául szolgál a bíróság előtt (4.4–5); (4) ezeket a pereket nem magánkezdeményezésre folytatják le (7.5); (5) hanem a letartóztatásokat és a halálos ítéleteket az „istenfélő tömegek” követelésére és az ő jóakaratauk megnyerése miatt viszik véghez (2.3); (6) a tömeg által felhozott vádak vallásos jellegűek: például az „ateizmus” vagy a „fel-

³⁶ Moreau 1956. 48.

³⁷ Keresztes 1967a. 120.

³⁸ „Μινουκίῳ Φουνδανῶ. 6. Ἐπιστολὴν ἐδεξάμην γραφεῖσάν μοι ἀπὸ Σεργηνοῦ Γρανιανοῦ, λαμπροτάτου ἀνδρός, ὄντινα σὺ διεδέξω. 7. οὐ δοκεῖ οὖν μοι τὸ πρᾶγμα ἀζηήτητον καταλιπεῖν, ἵνα μήτε οἱ ἄνθρωποι ταράττωνται καὶ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακοουργίας παρασχεθῆ. 8. ἂν οὖν σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξιῶσιν οἱ ἐπαρχιώται δύνωνται διίσχυρίζεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνεσθαι, ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶσιν, ἀλλ’ οὐκ ἀξιώσεσιν οὐδὲ μόναις βροαῖς. 9. πολλῶ γὰρ μᾶλλον προσῆκεν, εἴ τις κατηγορεῖν βούλοιτο, τοῦτο σε διαγινώσκειν. 10. εἴ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δείκνυσί τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως διόριζε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἀμαρτήματος· ὡς μὰ τὸν Ἡρακλέα, εἴ τις συκοφαντίας χάριν τοῦτο προτείνειοι, διαλάμβανε ὑπὲρ τῆς δεινότητος, καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσεται.” – Just. I. Apol. 68.6–10. Vanyó László ford.

ségsértés” (2.3; 4.7; (7) a keresztények elleni eljárások alapvetően különböznek a nem-keresztények elleni perekétől, amelyekben csakis a bizonyítékok megléte vagy azok hiánya alapján ítélik el vagy mentik fel a vádlottakat (4.4); a nyilvánvaló következtetés az, hogy a keresztényekkel is hasonlóan kellene bánni, és ennek megerősítésére szolgál a Hadrianus-féle leirat. Valójában tehát itt sincs szó semmiféle különleges, csakis a keresztényekre vonatkozó törvényekről.

4. A Septimius Severus és Caracalla alatti üldözések (202/203–217)

„Szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy bárki zsidóvá legyen. Ugyanilyen intézkedést hozott a keresztényekkel kapcsolatban is”.³⁹ Eusebius *Egyháztörténete* is üldözőnek mutatja be Severust,⁴⁰ akinek Kr. u. 202/203-ban hozott elnyomó intézkedései leginkább Egyiptomban eredményeztek mártírokat: köztük Órigenész apját, Leónidészt, akit Alexandriában fejeztek le. Ugyanakkor Karthágóban egy magas rangú nőt, Vibia Perpetuát és annak szolgálját, Felicitast végezték ki brutális módon, amelyről az egyik legkorábbi mártírrakta: a *Passio Perpetuae et Felicitatis* számol be.⁴¹ Paul Keresztes egyenesen a deciusi üldözések előzményének tartja Septimius Severus intézkedéseit, amely szerinte elsősorban a keresztény konvertiták, neofiták és katekumenek ellen irányult; ám a törvény legfőbb érdekessége, hogy egy platformon említi a judaizmust és a kereszténységet mint két alapvetően missziós jellegű vallást⁴² – utoljára a római jogtörténetben.

Septimius Severus 211-ben halt meg Eboracumban (ma York). Utódja fia, az a Lucius Septimius Bassianus lett, akit gúnynéven Caracallának emlegettek, s aki 209-től már társcaesárként uralkodott. A gladiátorjátékokért rajongó, testvérét meggyilkoltató, zsarnokként uralkodó Bassianus/Caracalla nevét az a rendelet őrizte meg, amit 212-ben adott ki, s amelyben a római polgárjogot minden szabad születésűre római alattvalóra kiterjesztette.⁴³ Szerencsénkre annak szövege egy Apollónopolitész Heptakomiasban elkőkerült papiruszon görög fordításban ránk maradt:⁴⁴

³⁹ HA, Sept. Sev. 17.1. Sipos Flórián ford.

⁴⁰ Eus. HE VI. 1.5–6.

⁴¹ Az *acta* hitelességét többen is megkérdőjelezik, például azon az alapon, hogy az itt említett afrikai proconsul, egy bizonyos Minucius Timinianus, egyelőre nem ismert más forrásokból. Ugyanakkor a *passio* szövegezése, továbbá egyértelmű montanista vonásai arra engednek következtetni, hogy annak végső redaktora talán maga Tertullianus lehetett, l. Keresztes 1970a; Leal – Maspero 2010; Kitzler 2015. 17–22.

⁴² Erről a kérdéstről bővebben l. Grüll 2015, további szakirodalommal.

⁴³ Dio LXXVII. 9.4–5.

⁴⁴ P. Giss. 40, részletes elemzését l. Wolff 1976.

„[Imperator Caesar Ma]rcus Aureli[us Severus] Antoninu[s] A[ugustu]s mondja: Mivel senkinek sem illendőbb számot adnunk cselekvésünk okairól és meggondolásainkról, én is méltán adhatok hálát a halhatatlan isteneknek, hogy [amikor ilyen merénylet történt], engem épségben megőriztek. Éppen ezért úgy vélem, akkor (5) tehetek eleget nagyságomhoz és istenfélelmemhez méltón az ő nagyságuknak, ha annyiszor százezer embert emelek a római istenek kultuszának részesei közé, ahány százezren embe-reim alattvalóim közé emelkednek. Adományozom tehát az oikumenében élő valamennyi embernek a római polgárjogot úgy, hogy a *dediticiusok* kivételével senki se maradjon ki adományaimból, mert a (10) sokaságnak nemcsak viselnie kell mindent együtt, hanem immár a győzelemben is részesednie...”⁴⁵

Az ókori források és a modern történétírók is csupán anyagi megfontolást sejtettek e meglepő intézkedés mögött: így ugyanis mindenkitől be lehetett szedni az örökösödési adót, ráadásul minden polgár sorozhatóvá vált a legiókba.⁴⁶ A rendelet papiruszon fennmaradt töredékéből azonban feketén-fehéren az is kiderül, hogy a *Constitutio Antoniniana* vallási célokat is szolgált: egyrészt háláadás volt az isteneknek, amiért Caracallát megmentették „Geta összeesküvésétől” (ez alkalommal a polgárokat az egész birodalomban áldozatok bemutatására szólították fel), másrészt azt a reményét fejezte ki, hogy valamennyi szabad polgár egyesül majd a hagyományos római istenek tiszteletében. Ennek ellenére Paul Keresztes szerint a rendelet nem kifejezetten a keresztények ellen irányult.⁴⁷ Eusebius nem tud üldözésekről Caracalla idején,⁴⁸ sőt a császár dajkája, gyermekkori játszópajtása és még kamarása is keresztények voltak.⁴⁹ Ugyanakkor ennek ellentmondani látszik, hogy a kortárs Tertullianus négy művében is (*Ad Scapulam, De corona, De fuga in persecutione, Scorpiacae*) fokozódó üldözésekről számolt be Caracalla idején, és számos egyéb művében is utalt a keresztények szenvedéseire. A *Scilli-*

⁴⁵ „[Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Μάρκος Αὐρήλιος Σεουήρος] Ἀντωνῖνο[ς] Εὐ[ὐσεβή]ς λέγει | [- - -] ἡ μάλλον ἀγ[- - - τὰς αἰτίας καὶ τοῦ[ς] λ[ογι]σμοῦ[ς] | [- - -] θεοῖς [τοῖς ἀθ[αν]άτοις εὐχαριστήσασαι, ὅτι τῆ[ς] τοιαύτη[ς] | [- - -] ἡς με συ[νε]τήρησαν. τοιγ[α]ροῦν νομίζω [ο] ὕτω με | (5) [- - -] ὡς δὴ[ν] αἰσθαι τῆ μεγαλειότητι αὐτῶν τὸ ἱκανὸν ποι[εῖν] - - - ὅσ[α]κις ἐὰν ὕ[π]εισέλω[σιν] εἰς τοὺς ἐμοὺς ἀν[θρ]ώπους | [- - -] ἢ θεῶν συ[νε]γέν[κοι]μι. δίδωμι τοῖς συνάπα[σιν] - - - κατὰ τ[ὴν] οἰκουμένην πολ[ιτ]εῖαν Ῥωμαίων, μένοντος | [τοῦ] δικαίου τῶν πολιτευμ[άτων], χωρ[ίς] τῶν [δε]δαιτικῶν. ὁ[φ]εῖλει γὰρ τὸ | (10) [- - -] ἢ εἰν πάντα ἀ[. . .] ἀ ἤδη κ[α]ὶ τῆ νίκη ἐνπεριε[λ]θη - - -] ἀγμ[α]. [. . .] λῶσει [τὴν] μεγαλειότητα [το]ῦ Ῥωμα[ί]ο[υ] [- - -]. περὶ τοὺς [. . .] ἢς γεγενῆσθα[ι] ἤπερ δ[- - -] | [- - -] ἀλειφ[- - -] ὦν τῶ[ν] ἐ[κ]άστης | [- - -] ἦτω[- - -] . . . [. . .] ὡς[- - -]...” Borzsák István ford. kisebb módosítással

⁴⁶ De Blois 2014.

⁴⁷ Keresztes 1970b. 450.

⁴⁸ Eus. HE VI. 8.7, 21.2.

⁴⁹ Flexsenhar 2019. 70-75.

umi mártírok aktája Kr. u. 180-ban, Vigellius Saturninus consulsága alatt történt üldözésről számol be. Valószínű, hogy a kötelező *supplicatio* elmulasztása a keresztények – különösen a montanisták – részéről Mauretániában, Numidiában és Africában is üldözésekhez vezetett; ez volt a közvetlen kiváltó oka a *Scapulához* címzett vitairatnak (212); míg a *De fuga de persecutione* és a *Scorpiacae* a következő évben, az üldözések felerősödése után keletkezett (213).

5. Az első összbirodalmi üldözés: Decius rendelete (249–251)

A Severus Alexander meggyilkolásával kezdődő „harmadik századi válság” időszaka, amely Diocletianus hatalomra kerülésével ért véget (Kr. u. 235–284), politikai, társadalmi, gazdasági és ökológiai szempontból is megrendítette a Római Birodalmat.⁵⁰ E fél évszázad alatt 26 császár és legalább ugyanannyi trónkövetelő lépett fel, többnyire a hadseregből kiemelkedve. Miközben a birodalmat három részre szakították (nyugaton Carausius, keleten a palmyrai Zenobia alapított ellencsászárságot), barbár népek tömegei (északon és nyugaton a kárpok, gótok, vandálok, alemannok; keleten a perzsák; délen a gaetulok és garamantok) ostromolták a *limes* védvonalait. A gazdasági összeomlást az ezüstpénz szinte teljes elértéktelenedése jelezte, de a bronz váltópénzek is eltűntek a piacról, így az szinte a primitív cseregazdálkodás szintjére süllyedt vissza. A parasztok nem tudták fizetni az adókat, ezért elhagyták földjeiket, és rablóbandákba verődve fosztogatták az állami raktárakat. És mintha mindez még nem lett volna elég: Kr. u. 249–262 között súlyos feketehimlő-járvány sújtotta a Birodalmat, amelynek leírását Cyprianus karthágói püspök hagyta ránk.⁵¹

Ebben a kétségbeejtő helyzetben szinte természetes, hogy a pogányok a keresztényeket, a keresztények pedig a pogányokat vádolták a csapásokért.⁵² A császárok mindent megtettek a birodalom egységének fenntartásáért, melynek érdekében minden erővel helyre akarták állítani a római istenek megrendült tiszteletét.⁵³ A pannoniai származású Caius Messius Decius (Kr. u. 249–251) hatalomra kerü-

⁵⁰ A korszakra vonatkozó hatalmas szakirodalomból néhány fontosabb írás: Alföldy 1974; Birley 1976; Strobel 1993; Witschel 1999; Sommer 2015.

⁵¹ Bruun 2007; Harper 2015.

⁵² Ezt már Tertullianus is kiemelte: „meggyőződésük szerint minden nyilvános szerencsétlenségnek, a népre zúduló valamennyi csapásnak a keresztények az okai. Ha a Tiberis a városfalakig emelkedik, ha a Nílus nem árad szét a szántóföldeken, ha változatlan az időjárás, ha megmozdul a föld, ha éhínség, ha járvány lép fel, rögtön halljuk az üvöltést: Oroszlánok elé a keresztényeket!” – Apol. 40.1–2. Egyes kutatók szerint a Cyprianus-féle járványnak is közvetlen köze lehetett Decius rendeletének kiadásához (Harper 2016).

⁵³ Alföldy 1989.

lése előtt Philippus Arabs császár megengedő politikát folytatott a keresztényekkel, sőt lehetséges, hogy ő maga is megtért.⁵⁴ Eusebius szerint⁵⁵ Decius egyenesen a Philippus elleni gyűlöletből vezetve indította el a nagy keresztényüldözést.⁵⁶ Ezen rendelet(ek) szövegét azonban ezúttal sem ismerjük, ami tág teret ad a találgatásoknak. Egyesek szerint a keresztényeket nem nevesítették: egyszerűen minden polgárt köteleztek a római isteneknek történő áldozat bemutatására, és az erről szóló pecsétes tanúsítvány beszerzésére. Ezzel Decius célja a birodalom vallási egységének helyreállítása lehetett.⁵⁷ A jogtudósok egy részének az a véleménye, hogy a deciusi rendelet hatálya minden állampolgárra kiterjedt,⁵⁸ mások ellenben úgy vélik, hogy az tartalmazott egy speciálisan a keresztényekre vonatkozó záradékot is. Allen Brent véleménye szerint a Decius-féle rendelet „mélyen vallási indíttatású” volt, és összefüggött azzal a feltevéssel, hogy a „vaskorban” élő, mély krízisektől áthatott Római Birodalom csak az ősi vallás helyreállítása révén tud újra „aranykori” állapotok közé kerülni.⁵⁹ Már Caracalla 212-es rendelete – amely római polgárjoggal ruházta fel a Birodalom csaknem minden szabad alattvalóját – megteremtette ennek az egységnek az alapját, és kifejezte azt a reményét, hogy a polgárok újra visszatérnek az ősi istenek tiszteletéhez (lásd a 4. pontban). Az áhított – és Augustus, valamint Traianus alatt „megvalósult” – *aureum saeculum* visszatéréséhez azonban szükség van az istenek kiengesztelésére (*pax deorum*).⁶⁰ A bajok azonban akkorára nőttek, hogy azok megszüntetéséhez minden római polgárnak össze kellett fognia.

A Decius alatti üldözésekről négyféle forráscsoportból értesülünk: (1) a *libelli Deciani* (összesen 46 darab, Egyiptomból⁶¹); (2) Cyprianus karthágói püspök levelezése, különös tekintettel azokra a levelekre, amelyeket bujdosása idején írt,⁶² továbbá a *De lapsis* című munkája, amely nem sokkal az üldözések után íródott; (3) az Eusebius *Egyháztörténetében* megőrzött dokumentumok: Dionysius

⁵⁴ Egyes késő antik keresztény források (Eusebius, Ióánnés Chrysostomos, Babylas) beszámolnak megtéréséről, ezért Hironymus és Orosius krónikái az első keresztény császárként tartják számon. Egyesek nem fogadják el hitelesnek a későbbi beszámolókat (Pohlsander 1980); míg mások szerint Philippus kereszténnyé lett (York 1972); a középutasok szerint csak annyit tudhatunk biztosan, hogy Philippus érdeklődött a kereszténység iránt és szimpatizált vele (Bowersock 1994. 126).

⁵⁵ Eus. HE VI. 39.1.

⁵⁶ Szilágyiné 2019. 58–59.

⁵⁷ Rives 1999; Pohlsander 2016.

⁵⁸ Mommsen 1899. 568.; Meyer 1910. 18.

⁵⁹ Brent 2010. 177–181., 189–191.

⁶⁰ Alföldy 1989; Hekster 2008. 70–72.; Luijendijk 2008. 158–159.; Pohlsander 2016.

⁶¹ A szövegek máig legteljesebb gyűjteménye: Knipfing 1923. (41 darab papirusz), vö. Schubert 2016.

⁶² Cypr. Epist. V-XLIII.

alexandriai püspök levele 251-ből,⁶³ amelyben összefoglaló beszámolót ad az itteni üldözésekről; továbbá egy másik levél 259/260-ból, amelyben saját letartóztatását és szökését írja le;⁶⁴ (4) Pionius smyrnai presbiter mártíráktája (*Martyrium Pionii*).⁶⁵ James Rives is megjegyezte, hogy bár ezek a források rendkívül értékesek, egyik sem idézi magát a rendeletet.⁶⁶ Az Egyiptomban előkerült *libellusok* alapján azonban nem is kétséges, hogy voltak császári rendeletek, mivel a papirusz-bizonyítványokat is ezekre hivatkozva állították ki: κατὰ τὰ προσεταγμένα, vagy κατὰ τὰ προσταχθέντα, vagy κατὰ τὰ κελευσθέντα szöveggel.⁶⁷

Decius nem sokkal trónra lépése után, valamikor Kr. u. 249 őszen vagy tél elején adta ki rendeletét. Ez egy formális császári rendelet (*edictum Caesaris*) lehetett, nem pedig a tisztségviselőknek kiadott utasítás (*mandata*).⁶⁸ Fergus Millar érvelése szerint a *libellusok* szövegének csaknem szó szerinti egyezése arra mutat, hogy a császári rendeletet nyilvánosan tették közzé, így az áldozatbemutatók pontosan követhették annak szövegezését, amikor megfogalmazták kérelmüket,⁶⁹ de lényegében ugyanez lehetett a helyzet akkor is, ha a *libellusok*at írnokok fogalmazták meg. A rendelet lényege az volt, hogy a Birodalom valamennyi lakója számára kötelezően előírta a hagyományos isteneknek szóló áldozatok bemutatását, meg kellett kóstolniuk az áldozati állat húsát, továbbá meg kellett esküdniük arra, hogy mindig is ezt tették. Legegyszerűbb, ha idézzük az egyik fennmaradt *libellus* szövegét:

„Az áldozat felügyelőinek (τοῖς ἐπὶ τῶν θουσιῶν ἡρημένους), Aurélia Sueristől, akinek anyja Taesis, Theadelphia faluból. Mindig is az volt a szokásom, hogy áldozzam az isteneknek és tiszteljem őket (ἀεὶ μὲν θύουσα καὶ εὐσεβοῦσα), és most, a te jelenlétedben, a parancsoknak megfelelően (κατὰ τὰ προσταχθέντα), étel- és italáldozatot mutattam be ([ἔ]θουσα καὶ ἔσπισα), megkóstoltam az áldozati húst, és arra kérek, hogy igazold ezt a cselekedetemet. Minden jó! Mi, Aurélios Serénos és Aurelios Hermas, láttuk, hogy

⁶³ Eus. HE VI. 41-42.

⁶⁴ Eus. HE VI. 44.

⁶⁵ A neves francia egyháztörténész, Henri Baptiste Grégoire erősen érvelt amellett, hogy a *Passio Pionii* Marcus Aurelius alatt keletkezett (Grégoire et al. 1961); a kitűnő francia epigráfus, Louis Robert, továbbá Timothy D. Barnes azonban a szöveget autentikus beszámolóknak tartja a Decius-féle üldözésekről (Barnes 1968b; Robert 1994).

⁶⁶ Rives 1999. 136; explicit módon utal a császárra: „κατὰ τὰ κελευσθέντα ὑπὸ τῆς θείας χρίσεως” – P. Oxy. XII 1464.

⁶⁷ Keresztes 1975a. 762.

⁶⁸ Cyprianus rendelet(ek)ről beszél (*edictum*, Laps. 27; *edicta*, Epist. LV. 9.2), míg Novatianus bizonytalanabban fogalmaz: *edicta vel leges* (*apud Cypr. Epist. XXX. 3.1*), a római hitvallók pedig „törvények”-ről beszélnek (*leges*, *Cypr. Epist. XXXI. 3 és 5*). A *Passio Pionii* a görög *diatagma* kifejezést használja (3.2), míg az alexandriai Dionysiusnál a *prostagma* szót találjuk (Eus. HE VI. 41.1 és 10), mindkét utóbbi a latin *edictum* fordítása.

⁶⁹ Millar 1977. 255-256.

áldozol. Én, Hermas, aláírtam. Caesar Gaius Messius Quintus Trajanus Decius Pius Felix Augustus császár első évében, Pauni hónap 26-án”.⁷⁰

John Knipfing szavait idézve: „A *libellus* egyidejűleg volt magánbeadvány és hivatalos igazolás, még pontosabban a birodalom egyik polgárának kérelme (βιβλιδιον) a helyi hatóságokhoz, amelyben azt kérte tőlük, hogy azok aláírásukkal hitelesítsék a pogány istenek iránt tanúsított hűségét, és adjanak írásos igazolást arról, hogy jelenlétükben áldozatot mutatott be azoknak”.⁷¹ A kérelmezők, akik csaknem minden esetben az Aurélios vagy Aurélia *gentiliciumot* viselték – vagyis római polgárok voltak⁷² –, a *libellusok* elején minden esetben megszólítják „az áldozatok felügyeletével megbízott bizottságot” (τοις ἐπι τῶν θυσίων ἡρημένοις), ami arra utal, hogy minden városban és faluban állítottak fel ilyen testületeket. A *Papyrus Rylands* 12. (Arsinoé, 250. június 14.) egy bizonyos Aurélios Sabinos πρῦτανις-t szólít meg, ami arra utal, hogy a városi tisztviselőket is bevonták a bizottságokba. Cyprianus leveleiben említést tett a Rómában, Karthágóban, Alexandriában és Hispaniában működő hasonló bizottságokról.

James Rives szerint a Decius rendeletében megfogalmazott elvárás példa nélküli volt a Római Birodalom és a római vallás addigi történetében. Az állam egészen eddig nem követelte meg, hogy minden egyes polgára *aktívan* vegyen részt az istenek tiszteletében, megelégedett azzal, hogy polgárai passzív résztvevői voltak a vallási ünnepeknek és áldozatbemutatóknak. Rives azt írja, hogy Decius *edictuma* „rendkívül innovatív és fontos lépés volt a vallási szervezet radikális átalakítása felé a római világban”, ami a „lokális”-tól elmozdulást jelentett a „globális” irányába.⁷³ A kutatók között ugyanakkor élénk vita folyik a rendelet pontos célját illetően. Először Edward Gibbon vetette fel, hogy a rendelet kifejezetten a kereszténység ellen irányult, mivel ilyen módon lehetett kiszűrni az áldozatmegtagadókat, akik túlnyomórészt nyilvánvalóan keresztények lehetettek – bár a kutatók ebben a kontextusban általában nem ejtenek szót a zsidókról, akiket szintén negatívan érintett a kötelező áldozatbemutató.⁷⁴ Ezen a felfogáson sokat enyhített a *libellusok* felfedezése, minthogy a papiruszokon szereplő kérvényezők – nevük és foglalkozásuk alapján – minden bizonnyal pogányok

⁷⁰ P. Ryl. II 112a; Theadelphia, 250. június 20.

⁷¹ Knipfing 1923. 345.

⁷² Inaris neve mellett nem szerepel az Aurélia (Knipfing 1923. #35), így Paul Keresztes szerint ő nem lehetett polgár. Ha ez igaz, akkor a rendelet hatálya nem csak a polgárokra, hanem a Birodalom valamennyi lakosára kiterjedt. Keresztes 1975a. 762-763.

⁷³ Rives 1999. 135. Véleményem szerint Rives kissé túlhangsúlyozta a Decius előtti római vallás-gyakorlat „lokális” jellegét, vö. Selinger 2004. 35-36.

⁷⁴ Rives úgy érvelt, hogy a zsidókat kivették a rendelet hatálya alól. A jeruzsálemi Talmud (Avódá Zará 5:3, 44d) azt állítja, hogy Diocletianus 304-es negyedik ediktuma alól, amely elrendelte a nyilvános áldozatbemutatót, a zsidók felmentést kaptak, és talán ebben is Decius rendeletét vehették mintául (Rives 1999. 138. 16. sz. jegyzet).

voltak.⁷⁵ Ugyanakkor Paul Keresztes felhívta a figyelmet arra – ami, valljuk be, elég gyakori jelenség az ókori történelem kutatásában –, hogy az irodalmi és a papiruszforrások ellentmondásosak: az előbbieken ugyanis nincs nyoma annak, hogy a keresztényeken kívül másokat is áldozatbemutatásra kényszerítettek volna, míg az utóbbiakban, úgy tűnik, csak a nem-keresztények vannak reprezentálva.⁷⁶

Természetes, hogy a keresztények a Decius-féle rendeletet üldözésként értelmezték, hiszen – irodalmi forrásaink szerint – ugyanígy értették a római hatóságok és a csöcselék is. A rendelet megkövetelte az áldozatbemutatást, az áldozati állapot megkóstolását, és egy esküt, amelyben azt állították, hogy mindig is a pogány isteneknek áldoztak. Nyilvánvaló, hogy a keresztényeknek ezt vissza kellett utasítaniuk.⁷⁷ Eusebius *Egyháztörténetében* fennmaradt Alexandria püspökének, Dionysiusnak az antiochiai püspökhöz, Fabiushoz címzett levele, amelyben leírta a rendelet megjelenése utáni helyzetet Alexandriában.⁷⁸ Dionysius négyféle kategóriába sorolta a keresztényeket: az elsőbe azok a főként a *honestiores* kategóriába tartozó hívők estek, akik, miután név szerint felszólították őket, hogy mutassanak be áldozatot, ezt szó nélkül megtették. Őket nevezték „áldozatbemutatóknak” (*sacrificati*), vagy „bukottaknak” (*lapsi*).⁷⁹ A keresztények egy része elmenekült, de a bujdosás során vagy éhen halt, vagy betegségektől, vagy rablók kezétől pusztult el. A menekülők másik csoportját azok alkották, akiket elfogtak: ők általában a börtönökben elszenvedett kínzások hatására bemutatták az áldozatot. A negyedik, legkisebb csoport volt a hitvallóké, akik visszautasították az áldozatbemutatást, és az elszenvedett kínzások ellenére is kitartottak a hitben, és mártírokként haltak meg.⁸⁰ A keresztényekre a büntetést nem az áldozatot felügyelő bizottságok,

⁷⁵ Mindeddig csak egy-két olyan név került elő (pl. Theodóros és Thekla), amit keresztények is viselhettek, de sem ez, sem a pogány nevek használata nem egyértelmű bizonyíték, mivel a Christianos megnevezés sehol sem szerepel (Knipfing 1923. 358–360.). Aurélia Ammonus például Petesuchos krokodil-istenség papnője volt. Wilcken, GCP I.2. #125.

⁷⁶ „There is no indication whatsoever in Eusebius’ and Dionysius’ reports that any except Christians were ordered to sacrifice” – Keresztes 1975a. 766. Ezért téves metodikailag Anne Marie Luijendijk következtetése, aki egyedül a libellusok vizsgálata alapján kijelentette, hogy Decius rendelete egyáltalán nem a keresztények ellen irányult. Luijendijk 2008. 157–161.

⁷⁷ A bálványimádás lényegéről I. Tertullianus szerint az áldozati állapot egy „átkozott éték”, ami tisztátalanná teszi az ajkat, amely belekóstol. Cypr. Epist. XXXI. 7.1. A keresztény és kortárs zsidó felfogás egyébként nem különbözött egymástól a bálványimádás kérdésében, ahogyan ezt Tertullianus említett művének és a Misna Avódá Zará traktátusának összehasonlítása is bizonyítja. Binder 2012.

⁷⁸ Eus. HE VI. 41.10–11.

⁷⁹ A „bukottakról” szól Cyprianus *De lapsis* című műve (Kr. u. 251), vö. Ameling 2008.

⁸⁰ Eus. HE VI. 41.15–23; cf. Keresztes 1975a. 765.

hanem egy fellebbviteli hatóság, például a helytartó szabta ki, bár arra is van példa, hogy maga Decius elnökölt egy ilyen bíróságon.⁸¹

Cyprianus *A bukottakról (De lapsis)* írt traktátusában amellet érvelt, hogy azokat a keresztényeket, akik önként – csupán a fenyegetések hatására – végzeték el a bálványáldozatot, nem szabad az eucharisztia szentségében részesíteni. Sokan azért buktak el, mert nem tudtak lemondani örökölt vagyonukról, vagy féltek otthonuk, birtokuk elvesztésétől;⁸² a nőket pedig azért róttá meg, mert nem tudtak lemondani ékszereikről, ruháikról, kozmetikumaikról és felcícomázott hajviselőtükréről.⁸³ Más volt a helyzet azokkal, akik az üldözés elől elmenekültek és megúszták a kínzásokat, és a bálványimádást is, őket egyébként *stantesnak*, vagyis „állóknak” (vagy talán „állva maradtak”-nak) nevezte. Nem melleleg maga Cyprianus is ebbe a csoportba tartozott. Szemben a meglehetősen rigorista Tertullianusszal, aki a *De fuga in persecutione* című írásában nem engedte meg a az üldözés előli menekülést, Cyprianus ebben nem látott semmi kivetnivalót, hiszen ő is igehelekkel tudta alátámasztani álláspontját. Más kérdés volt azoknak az esete, akik „nem mocskolták be a kezüket szentségtörő áldozatbemutatással, az arról kapott igazolással mégis megfertőzték lelkiismeretüket”.⁸⁴ Úgy tűnik, ezeket a személyeket visszafogadta az egyház, és csak kisebb mértékű penitenciára ítélte.

6. A Valerianus-féle üldözés (257–260)

Decius 251-ben bekövetkezett meggyilkolása után azonnal abbamaradt az üldözés.⁸⁵ Ahogy Cyprianus írta: „Az Egyház visszanyerte békéjét, és ami nem is olyan régen a hitetlenek szemében nehéznek, a hitszegők számára lehetetlennek tűnt, az a nyugalom isteni segítséggel és az ő megtorlása révén helyreállt. Ismét öröm

⁸¹ Martyrium Pionii 19–20; Cypr. Epist. XXII. 1.1; XXXVIII. 1.2; XXXIX. 2.1; LVI. 1; Eus. HE VI. 41.18, 21, 23; ez egy kétszintű jogi eljárás volt, amelynek első szakaszát a helyi magistratusok végezték el, de az áldozatmegtagadás esetén a fellebbviteli szakasz már a helytartó illetékességi körébe tartozott. Clarke 1973; Szilágyiné 2019. 66–67.

⁸² Cypr. Laps. 10.1.

⁸³ Cypr. Laps. 30.5–7. – A bukottak (lapsi) száma – különösen a hitvallókkal szembeállítva – nagyon nagy lehetett, ami jelentős gondot okozott az egyházban, hiszen szép számban akadtak közöttük papok, diakónusok, sőt püspökök is (Keresztes 1975b. 82). A későbbi források (pl. Pophyrios, frg. 36. ed. Harnack) jelentősen eltúlozták a Decius-féle üldözés mártírjainak számát, Vö. Eus. HE VI. 41–42.

⁸⁴ Cypr. Laps. 27.1.

⁸⁵ Decius és társcsászárat, Herennius Etruscust a gótok ölték meg az Abritus (Moesia Superior, ma Razgrad, Bulgária) mellett vívott csatában. Utódja Trebonianus Gallus lett, akit a hadsereg kiáltott ki, valamint Decius fia, Hostilianus, aki Rómában lépett trónra, és valószínűleg még abban az évben a járvány elvitte.

tölti el a lelkeket, az üldözések viharai és fellegei elvonultak, megint nyugalom és derű ragyog ránk” (*Laps.* 1.1-2). A nyugalom azonban csak rövid ideig tartott. 253-ban Valerianus és fia, Gallienus került trónra, akik felújították az üldözést, mégpedig Deciusnál is nyiltabb módon és erőteljesebben.⁸⁶ Az alexandriai Dionysius levele szerint – amit Eusebius idéz⁸⁷ – Valerianus eleinte nagyon is támogatta a kereszténységet, sőt az udvara is tele volt keresztény tisztviselőkkel, de Macrinus, aki mindenféle okkult egyiptomi praktika híve volt, meggyőzte őt arról, hogy forduljon a keresztények ellen.⁸⁸ Forrásaink szerint Valerianus az egyházi hierarchiát vette célba: a helytartóknak megparancsolta, hogy idézzék bíróság elé a püspököket, betiltotta a keresztények összejöveteleit és a temetők látogatását, valamint kényszerlakhelyekre (Egyiptomban például kietlen, nomádok lakta sivatagi falvakba) telepítette őket.

Az *Acta Proconsularia Sancti Cyprian*iból kiderül, hogy a püspököknek el kellett volna ismerniük a római isteneket, s ha ezt nem tették meg, száműzetésbe kellett vonulniuk. Cyprianus leveleiből azonban az is kiténik, hogy nem csak a püspököket, hanem a diakónusokat és az egyszerű híveket – köztük gyermekkorúakat is – gyakorta bányamunkára ítélték (*damnatio ad metalla*).⁸⁹ Az is igaz ugyanakkor, hogy bebörtönzötteket más keresztények látogathatták, ami jelentősen könnyítette az elzártak sorsán.⁹⁰ Ez a relatíve vértelen üldözés egészen 258 nyaráig volt érvényben, amikor egy második rendeltet is kiadtak, melynek lényegét Cyprianus így foglalta össze Successus püspöktársához írt levelében:

„Valerianus császár leiratban megparancsolta a senatusnak, hogy végezzenek ki minden püspököt, presbitert és diakónust; a senatorokat, lovagokat és előkelő férfiakat pedig fosszák meg rangjuktól és javaiktól, azután ha vagyonuk elkobzása után is kitartanak a kereszténység mellett, szabjanak ki rájuk főbenjáró büntetést. Az előkelő asszonyokat vagyonelkobzás után száműzetésbe kell küldeni, a császári család tagjainak pedig (akár korábban, akár most tettek hitvallást) szintén foglalják le a javaikat, és megbilincselve valamelyik császári birtokra toloncolják őket. Utasításához Valerianus császár mellékelte annak a levélnek a másolatát, amelyet a provinciák helytartóihoz intézett ügyünkben. Mindennap reméljük, hogy ez megérkezik, erős hittel készen állva a szenvedés elviselésére, és várva – az Úr jószágából

⁸⁶ Alföldi 1938; Keresztes 1975b; Haas 1983.

⁸⁷ Eus. HE VII.10.1-4.

⁸⁸ Alföldi András szerint ez csak „tündérmese”, amely „híhetetlen” (Alföldi 1938. 339, 340), de Keresztes megvédi annak hitelességét, mivel Macrinus volt a *procurator summarum rationum*, aki pontosan tisztában volt a Birodalom kétségbeesítő gazdasági helyzetével, amin a keresztények elkobzott vagyonával is javítani igyekezett. Keresztes 1975b. 89.

⁸⁹ Cypr. Epist. LXXVI-LXXVIII.

⁹⁰ Cypr. Epist. LXXVII. 3.

és kegyelméből – az örök élet koszorúját. Tudnotok kell azt is, hogy Xistust és vele együtt négy diakónust augusztus 6-án a temetőben kivégezték. De a hivatalnokok mindennap folytatják az üldözést Rómában is: akit előállítanak, kivégzik, és javaikat lefoglalják a kincstár számára.”⁹¹

A rendelet lényegében a következőket tartalmazta: (1) a püspököket, papokat és diakónusokat azonnal (*in continenti*) meg kell ölni; (2) a (keresztény) szenátorokat, más magas rangúakat (*egregii viri*) és lovagokat meg kell fosztani javaiktól és rangjuktól, és ha ennek ellenére kitartanak a kereszténység mellett, főbenjáró büntetés legyen a részük; (3) a *matronae* veszítsék el javaikat és küldjék őket száműzetésbe; (4) a *familia Caesaris* tagjai, akik már korábban vagy jelenleg is kereszténynek vallják magukat, veszítsék el vagyonukat, és bilincsbe verve küldjék őket a császári birtokokra. Cyprianus szerint Rómában megölték Sixtus pápát és négy diakónusát,⁹² a *Passio Sanctorum Martyrum Fructuosi Episcopi, Auguri et Eulogi* pedig a tarracói püspök és négy diakónusa mártírhalálát örökítette meg. A *Passio Agapii et Secundini* szerint a két püspököt az első rendelet nyomán először száműzetésbe küldték, majd a második *edictum* kiadása után Numidia helytartója kivégeztette őket.⁹³ A *Passio Sanctorum Montani et Lucii* szerint a papok hasonló üldöztetést szenvedtek, és számos helyen csak a laikus keresztények maradtak meg, akiknek azonban továbbra is meg volt tiltva az összejövelek tartása. A Valerianus-féle üldözés nem ért véget azonnal, mikor a császár 260-ben a perzsák fogságába esett, hanem talán a '60-as évek közepéig is eltartott.⁹⁴ Keresztes szerint ezen rendeletek azért voltak különlegesek, mert korábban az szinte példa nélkülinek számított, hogy magas rangú rómaiakat pusztán vallási hovatartozásuk miatt megfosszanak vagyonuktól, státuszuktól és életüktől, mégpedig nem bírósági tárgyalások során hozott egyedi döntésekkel, hanem a „kollektív bűnösség” elve alapján. Grégoire szerint a keresztények elleni fellépésnek tisztán „fiskális okai” voltak: a császár így akarta feltölteni a kiürült *fiscust*.⁹⁵ Keresztes 1975-ben megjelent cikkében még nem tudott arról, hogy ezt bármilyen dokumentum alátámasztaná,⁹⁶ de még ugyanabban az évben publikáltak egy töredékes oxyrhynchusi papyruszt,⁹⁷ amelyben nevek felsorolása mellett kétszer is szerepelt a „keresztényeké”

⁹¹ Cypr. Epist. LXXX. Szabó Ádám Ágoston ford.

⁹² Cypr. Epist. LXXX.1-4.

⁹³ Erről bővebben l. Birley 1991.

⁹⁴ Keresztes 1975b. 87-88.

⁹⁵ Grégoire 1951. 49. – Keresztes éles szemű megfigyelése szerint a rendelet sem a *honestiores*, sem a *matronae* esetében nem adott lehetőséget a kereszténység elutasítására, hanem egyszerűen elrendelte a vagyonelkobzást, ami valóban megerősíti azt a feltételezést, hogy az üldözés végső oka gazdasági jellegű volt.

⁹⁶ „We do not know if there were any confiscations resulting from it” – Keresztes 1975b. 92.

⁹⁷ P. Oxy. XLIII 3119.

(Χρηστιανῶν) megjelölés.⁹⁸ A papirusz dátuma Valerianus és Gallienus „7. éve”, vagyis Kr. u. 259/260. Valószínűleg L. Mussonius Aemilianus *praefectus*-helyettes leveléről van szó, aki az alexandriai Dionysius püspököt száműzetésre ítélte, és a keresztények vagyonekobbzását elrendelte.⁹⁹

A perzsa fogságba esett Valerianus után még legalább tíz „katonacsászár” követte egymást a trónon.¹⁰⁰ Végül 284-ben Diocletianus került hatalomra, aki az előzőeknél nagyobb sikerrel próbálkozott meg a „harmadik századi válság” krízisjelenségeinek felszámolásával. Ennek része volt, hogy – Decius nyomán – megkísérelte a Birodalom vallási egységének helyreállítását, aminek során – Valerius mintájára – 303-ban nyílt, több fokozatú üldözést indított a keresztények ellen, amely különösen a keleti tartományokban okozott minden addiginál nagyobb pusztítást az Egyház körében.¹⁰¹ Az üldözések kora azonban lejárt: előbb Galerius a 311-ben Serdicában kibocsátott rendeletével vetett véget az üldözésnek, majd Constantinus és Licinius 313-ban Mediolanumban kibocsátott rendeletükkel a Birodalom valamennyi vallását – így a kereszténységet is – egyenjogúnak nyilvánították.

Összegzés

A római jogrendszer nem ismerte a polgárok vallási hovatartozás szerinti megkülönböztetését. Egy *civis Romanus* elviekben nem lehetett sem etnikuma, sem anyanyelve, sem kultúrája (pl. ruházkodási vagy étkezési szokásai), sem vallása alapján diszkriminálni. Van tudomásunk olyan egyedi esetekről, amikor bizonyos népcsoportokhoz és/vagy vallásokhoz tartozó személyeket – többnyire görögöket, egyiptomiakat, zsidókat – értek bizonyos hátrányok: például kiűzték őket Róma területéről; betiltották bizonyos szokásaikat (pl. az orgiasztikus bacchanáliákat Itáliában; az emberáldozatot a punoknál; vagy a körülmétélést, ami a zsidók mellett az egyiptomiakat is érintette); sőt legyilkolták bizonyos csoportjaikat (pl. a druidákat) – de nincs tudomásunk olyan esetről, amikor egy vallás gyakorlását *in toto* megtiltották volna. Úgy tűnik, egészen a diocletianusi üldözésekig – amely már kívül esik e tanulmány időbeli keretein – a római törvények (*leges publicae populi Romani*) nem nevesítették a kereszténységet, így értelemszerűen be sem tilthatták annak gyakorlását. A császári levelek, leiratok ugyan szintén törvényerejűnek számítottak,¹⁰² és ezekben név szerint szerepeltek a *Christianusok* – példa

⁹⁸ A név írásmódjához l. Montevecchi 1999. 157.; Shandruk 2010. 212.

⁹⁹ Whitehorne 1977; Blumell 2013.

¹⁰⁰ Gallienus vallásbékét teremtett (Sage 1983); Aurelianus csak tervezte, de nem tudta kivitelezni az üldözést (Hurley 2012); a Diocletianusig tartó korszakról összefoglalóan l. Keresztes 2016.

¹⁰¹ Sainte-Croix 1954; Keresztes 1983; Davies 1989; Woods 2001.

¹⁰² „quod principi placuit legis habet vigorem,” Ulp. Dig. I. 2.6.

rá Traianus, Hadrianus vagy Marcus Aurelius is -, de ezek sem beszélnek az üldözések jogi alapjairól, csak a már letartóztatott keresztények elleni eljárások rendjét szabályozták. Így a Tertullianus által idézett „non licet esse vos” eredetét - jelenlegi ismereteink szerint - hiába is keresnénk az 1-3. századi római jogforrások között.

A római jogalkotók tisztában voltak a kereszténység lényegével, ezért a direkt tiltás helyett - ami, ismétlem, előzmény nélküli lett volna a római jog történetében - olyan, a *ius divinum* és a *ius publicum* körébe tartozó, általános érvényű törvényekkel és rendeletekkel próbálták meg visszaszorítani az új vallást, amelyekről pontosan tudták, hogy a keresztények nem fognak engedelmessé válni azoknak, mert vallásuk előírásai miatt nem tehetik. Ilyen vízvázlat volt az állam isteneinek történő kötelező áldozatbemutatás, amelybe természetesen a császári ház kultusza is beletartozott. A keresztényeket ezen a ponton lehetett megfogni, mivel a császárkultusz visszautasítása nem csupán felségsértésnek (*crimen laesae maiestatis*), hanem egyben hazaárulásnak (*crimen laesae maiestatis populi Romani*) is minősült, amelynek büntetése még a római polgárok esetében is halál volt.¹⁰³ Napjainkban hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. A keresztények kiszorítása a politikából, a társadalmi és gazdasági élet egyre több területéről nem úgy történik, hogy egyszerűen betiltják a keresztény vallás gyakorlását, hanem olyan törvények, rendeletek sorát hozzák meg, amelyekről tudják, hogy a keresztények - ha keresztények akarnak maradni - nem tarthatják be azokat, így a törvényszegőkkel szembeni szankciókat (jelenleg még „csupán” pénzbüntetést, állásvesztést, de súlyosabb esetben akár börtönbüntetést is) érvényesíthetik velük szemben.

¹⁰³ Chilton 1955. - Tacitus szerint Augustus lányának és unokájának erkölcstelen életmódját „valósággyalázás és felségsértés súlyos elnevezésével illette” (*laesae religiones ac violata maiestas*, Tac. Ann. III. 24.3. Borzsák István ford.), vagyis akár a keresztények állítólagos erkölcstelensége is büntetőjogi kategória lehetett a római bíróságok előtt.

Források

- CCSL = Corpus Christianorum Series Latina, vol. I. (Tertulliani Opera I.), ed. Dekkers, Eligius et al., Turnhout, 1954; vol. II. (Tertulliani Opera II.). Ed. Gerlo, Alois et al., Turnhout, 1954.
- Cypr. Epist. = Cyprianus, Levelek (Epistulae). In: Szent Cyprianus levelei. Szerk. Orosz Atanáz Budapest, 2014. (Ókeresztény örökségünk 19.)
- Cypr. Laps. = Cyprianus, A bukottakról (De lapsis). In: Szent Cyprianus művei. Szerk. Vanyó László. Budapest, 1999. 211–240. (Ókeresztény írók 15.)
- Dio = Cassius Dio, Római történelem (Ρωμαϊκὴ Ἱστορία). In: Dio's Roman History, vols. I–IX. Ed. Cary, Earnest. London – New York, 1989. (Loeb Classical Library)
- Eus. HE = Eusebius, Egyháztörténet (Historia Ecclesiastica). In: Eusebiosz Egyháztörténete. Ford. Baán István. 2. kiad. Budapest, 2020. (Ókori keresztény írók 3.)
- GCP = Wilcken, Ulrich – Mitteis, Ludwig (Hrsg.): Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Hildesheim, 1963.
- HA Sept. Sev. = Historia Augusta, Septimius Severus élete (Vita Septimii Severi). In: Császárok története. Debrecen, 2003. 187–206. Sipos Flórián ford.
- Just. I. Apol. = Justinus, Első apologia (Apologia prima). In: A II. századi görög apologeták. Budapest, 1984. 64–119. Vanyó László ford.
- P. Giss. = Papyri Gissenses. In: Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen, Bde. I–III. Ed. Kornemann, Ernst – Eger, Otto Giessen, 1910–1912.
- P. Oxy. = Oxyrhynchus Papyri. In: The Oxyrhynchus Papyri, vols. I–LXXXVI. Ed. Grenfell, Bernard P. – Hunt, Arthur S. London, 1898. – Oxford, 2020.
- P. Ryl. = Rylands Papyri. In: Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library, vol. 1. Ed. Hunt, Arthur S. Manchester, 1911.
- Paul. Sent. = Paulus, Vélemények (Sententiae). In: Sententiarum receptarum libri quinque qui vulgo Iulio Paulo adhuc tribuuntur. Ed. Baviera, Johannes. Firenze, 1940. 317–417. (Fontes Iuris Romani Anteiustiniani II.)
- Plin. Epist. = Plinius Caecilius Secundus, Levelek (Epistulae). In: Ifjabb Plinius: Levelek. Budapest, 1981. (Bibliotheca Classica)
- Suet. Nero = Suetonius, Nero élete (Vita Neronis). In: Suetonius összes művei. Budapest, 2004. 214–249. (Sapientia Humana) Kis Ferencné és Kopeczky Rita ford.
- Tac. Ann. = Tacitus, Évkönyvek (Annales). In: Tacitus összes művei, II. köt. Budapest, 1980. (Bibliotheca Classica) Borzsák István ford.
- Tert. Apol. = Tertullianus, Apologeticum (Védőbeszéd). Ford. Városi István. In: Vanyó 1986. 61–150.

- Tert. Fuga = Tertullianus, De fuga in persecutione (Menekülés az üldözés idején). Ford. Vanyó László. In: Vanyó 1986. 363–382.
- Tert. Marc. = Tertullianus, Markion ellen (Adversus Marcionem). Ford. Nagy Imre. In: Vanyó 1986. 489–770.
- Tert. Nat. = Tertullianus, A népekhez (Ad nationes). Ford. Grüll Tibor.
- Tert. Scap. = Tertullianus, Scapulához (Ad Scapulam). Ford. Vanyó László. In: Vanyó 1986. 357–362.
- Ulp. Dig. = Ulpianus, Joggyűjtemény (Digesta). In: Corpus Iuris Civilis, Bde. I–III. Ed. Kroll, W. – Krueger, Paul – Mommsen, Theodor Berlin, 1892–1895.
- Vanyó 1986 = Vanyó László (szerk.): Tertullianus művei. Budapest, 1986. (Ókeresztény Írók XII.)

Felhasznált irodalom

- Alföldi 1938 = Alföldi, Andreas: Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts. *Klio* 31. (1938), 323–348.
- Alföldy 1974 = Alföldy, Géza: The Crisis of the Third Century as seen by Contemporaries. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 15. (1974:1), 89–111.
- Alföldy 1989 = Alföldy, Géza: Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms. In: Werner, Eck (Ed.): *Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit: Kolloquium zu Ehren von Friedrich Vittinghoff*. Köln, 1989. 53–102.
- Ameling 2008 = Ameling, Walter: The Christian lapsi in Smyrna, 250 AD (Martyrium Pionii 12-14). *Vigiliae Christianae* 62. (2008:2), 133–160.
- Balfour 2017 = Balfour, Ian L. S.: Tertullian and Roman Law. *Studia Patristica* 94. (2017), 11–21.
- Barnes 1968a = Barnes, Timothy D.: Legislation against the Christians. *Journal of Roman Studies* 58. (1968:1–2), 32–50.
- Barnes 1968b = Barnes, Timothy D.: Pre-Decian Acta Martyrum. *Journal of Theological Studies* 19. (1968), 509–531.
- Barnes 1971 = Barnes, Timothy D.: *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Oxford, 1971.
- Beaujeu 1960 = Beaujeu, Jean: *L'incendie de Rome en 64 et les Chrétiens*. Bruxelles, 1960. (Collection Latomus 69.)
- Bickerman 1968 = Bickerman, Elias Joseph: Trajan, Hadrian and the Christians. *Rivista di filologia e di istruzione classica* 96. (1968), 290–315.
- Binder 2012 = Binder, Stéphanie Éloïde: *Tertullian, On Idolatry and Mishnah Avodah Zarah: Questioning the Parting of the Ways between Christians and Jews*. Leiden, 2012.

- Birley 1976 = Birley, Anthony Richard: The third century crisis in the Roman Empire. *Bulletin of the John Rylands Library* 58. (1976:2), 253–281.
- Birley 1991 = Birley, Anthony Richard: A Persecuting Praeses of Numidia under Valerian. *Journal of Theological Studies* 42. (1991:2), 598–610.
- Blom 2019 = Blom, Willem: Why the Testimonium Taciteum Is Authentic: A Response to Carrier. *Vigiliae Christianae* 73. (2019:5), 564–581.
- Blumell 2013 = Blumell, Lincoln H.: The Date of P. Oxy. XLIII 3119, the Deputy-Prefect Lucius Mussius Aemilianus, and the Persecution of Christians by Valerian and Gallienus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 186. (2013), 111–113.
- Borleffs 1952 = Borleffs, Jan Willem Philip: Institutum Neronianum. *Vigiliae Christianae* 6. (1952:3), 129–145.
- Bourguery 1938 = Bourguery, Abel: Le problème de l'Institutum Neronianum. *Latomus* 2. (1938:2), 106–111.
- Bowersock 1994 = Bowersock, Glen Warren: *Roman Arabia*. 3rd ed. Cambridge (MA), 1994.
- Brent 2010 = Brent, Allen: *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge, 2010.
- Bruun 2007 = Bruun, Christer: The Antonine plague and the 'third-century crisis'. In: Hekster, Olivier – de Kleijn, Gerda – Slootjes, Daniëlle (Ed.): *Crises and the Roman Empire*. Leiden, 2007. 201–217. (Impact of Empire 7.)
- Carrier 2014 = Carrier, Richard: The Prospect of a Christian Interpolation in Tacitus, *Annals* 15.44. *Vigiliae Christianae* 68. (2014:3), 264–283.
- Chilton 1955 = Chilton, Cecil W.: The Roman Law of Treason under the Early Principate. *Journal of Roman Studies* 45. (1955:1–2), 73–81.
- Clarke 1973 = Clarke, Graeme W.: Double-Trials in the Persecution of Decius. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 20. (1973), 118–123.
- Corke-Webster 2017 = Corke-Webster, James: The Early Reception of Pliny the Younger in Tertullian of Carthage and Eusebius of Caesarea. *Classical Quarterly* 67. (2017:1), 247–262.
- Davies 1913 = Davies, G. A. T.: Tertullian and the Pliny-Trajan Correspondence (Ep. 96). *Journal of Theological Studies* 17. (1913), 407–414.
- Davies 1989 = Davies, Peter S.: The Origin and Purpose of the Persecution of AD 303. *Journal of Theological Studies* 40. (1989:1), 66–94.
- De Blois 2014 = De Blois, Lukas: The constitutio Antoniniana (AD 212): Taxes or religion? *Mnemosyne* 67. (2014:6), 1014–1021.
- Flexsenhar 2019 = Flexsenhar III, Michael: *Christians in Caesar's Household. The Emperors' Slaves in the Makings of Christianity*. University Park (PA), 2019.
- Flower 2006 = Flower, Harriet I.: *The Art of Forgetting: Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*. Ann Arbor (NC), 2006.
- Fuchs 1950 = Fuchs, Harald: Tacitus über die Christen. *Vigiliae Christianae* 4. (1950:2), 65–93.

- Gatti 2019 = Gatti, Pierluigi Leone: Much Ado about Nothing: An Answer to BD Shaw's The Myth of the Neronian Persecution. *Augustinianum* 59. (2019:1), 201–215.
- Grégoire 1951 = Grégoire, Henri Baptiste: Les persécutions dans l'Empire romain. Bruxelles, 1951.
- Grégoire – Orgels – Moreau 1961 = Grégoire, Henri Baptiste – Orgels, Paul – Moreau, Jacques: Les martyres de Pionios et de Polycarpe. *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques* 47. (1961), 72–83.
- Grüll 2015 = Grill Tibor: „Kitérők és betérők”: Zsidó és keresztény vallási misszió az ókorban. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolc. 2015. 11–23.
- Haas 1983 = Haas, Christopher J.: Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, AD 257–260. *Church History* 52. (1983:2), 133–144.
- Harper 2015 = Harper, Kyle: Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking the Plague of c. 249–70 described by Cyprian. *Journal of Roman Archaeology* 28. (2015), 223–260.
- Harper 2016 = Harper, Kyle: Another eyewitness to the plague described by Cyprian, with notes on the “Persecution of Decius”. *Journal of Roman Archaeology* 29. (2016), 473–476.
- Hekster 2008 = Hekster, Olivier: Rome and its Empire A.D. 193–284. Edinburgh, 2008.
- Hochart 1890 = Hochart, Polydore: De l'authenticité des Annales et des Histoires de Tacite. Paris, 1890.
- Hurley 2012 = Hurley, Patrick: Some Thoughts on the Emperor Aurelian as “Persecutor”. *Classical World* 106. (2012:1), 75–89.
- Janssen 1979 = Janssen, Laurens F.: 'Superstitio' and the Persecution of the Christians. *Vigiliae Christianae* 33. (1979:2), 131–159.
- Jonquière – Hollard 2008 = Jonquière, Céline de – Hollard, Virginie: La „damnatio memoriae” dans les oeuvres historiques de Suétone et de Tacite. *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 19. (2008), 145–163.
- Keresztes 1964 = Keresztes, Paul: Law and Arbitrariness in the Persecution of the Christians and Justin's First Apology. *Vigiliae Christianae* 18. (1964:4), 204–214.
- Keresztes 1967a = Keresztes, Paul: The Emperor Hadrian's Rescript to Minucius Fundanus. *Phoenix* 21. (1967:2), 120–129.
- Keresztes 1967b = Keresztes, Paul: Hadrian's Rescript to Minucius Fundanus. *Latomus* 26. (1967:1), 54–66.
- Keresztes 1970a = Keresztes, Paul: The Emperor Septimius Severus: a Precursor of Decius. *Historia* 19. (1970:5), 565–578.

- Keresztes 1970b = Keresztes, Paul: The Constitutio Antoniniana and the Persecutions under Caracalla. *American Journal of Philology* 91. (1970:4), 446–459.
- Keresztes 1975a = Keresztes, Paul: The Decian libelli and Contemporary Literature. *Latomus* 34. (1975:3), 761–781.
- Keresztes 1975b = Keresztes, Paul: Two Edicts of the Emperor Valerian. *Vigiliae Christianae* 29. (1975:2), 81–95.
- Keresztes 1983 = Keresztes, Paul: From the Great Persecution to the Peace of Galerius. *Vigiliae Christianae* 37. (1983:4), 379–399.
- Keresztes 2016 = Keresztes, Paul: The Imperial Roman Government and the Christian Church II. From Gallienus to the Great Persecution. In: Temporini, Hidegard et al. (Ed.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 23.1., Berlin, 2016. 375–386.
- Kitzler 2015 = Kitzler, Petr: From Passio Perpetuae to Acta Perpetuae. *Recontextualizing a Martyr Story in the Literature of the Early Church*. Berlin, 2015.
- Knipfing 1923 = Knipfing, John R.: The Libelli of the Decian Persecution. *Harvard Theological Review* 16. (1923), 345–390.
- Koestermann 1967 = Koestermann, Erich: Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15, 44, 2ff.), *Historia* 16. (1967:4), 456–469.
- Ladocsi 2018 = Ladocsi Gáspár: *Keresztényüldözés a Római Birodalomban*. Budapest, 2018.
- Leal – Maspero 2010 = Leal, Jerónimo – Maspero, Giulio: Revisiting Tertullian's authorship of the Passio Perpetuae through quantitative analysis. In: Grzybek, Peter – Kelih, Emmerich – Mačutek, Ján (Ed.): *Text and Language. Structures, Functions, Interrelations, Quantitative Perspectives*. Wien, 2010. 99–108.
- Luijendijk 2008 = Luijendijk, Anne Marie: *Greetings in the Lord: Early Christians and the Oxyrynchus Papyri*. Cambridge (MS), 2008.
- Meyer 1910 = Meyer, Paul M.: *Libelli aus decianischen Christenverfolgung*. Berlin, 1910. (Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe, Anh. 5.)
- Millar 1977 = Millar, Fergus: *The Emperor in the Roman World (31 BC-AD 337)*. London, 1977.
- Mommsen 1899 = Mommsen, Theodor: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899. (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft, Bd. 1. Abt. 4.)
- Montevecchi 1999 = Montevecchi, Orsolina: *Nomen Christianum*. In: *Bibbia e papiri: luce dai papiri sulla Bibbia greca*. Institution de Teologia Fonamental, Seminari de Papirologia; Institution de Teologia Fonamental, Barcelona, 1999. 155–172.
- Moreau 1956 = Moreau, Jacques: *La persécution de Christianisme dans l'Empire romain*. Presses Universitaires de France, Paris, 1956. (Mythes et religions 32.)

- Moreau 1961 = Moreau, Jacques: Das juristische Problem. In: Die Christenverfolgung im Römischen Reich. Berlin, 1961.
- Pohlsander 1980 = Pohlsander, Hans A.: Philip the Arab and Christianity. *Historia* 29. (1980:4), 463–473.
- Pohlsander 2016 = Pohlsander, Hans A.: The Religious Policy of Decius. In: Temporini, Hildegard et al. (Ed.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 16.3. Berlin, 2016, 1826–1842.
- Pollini 2017 = Pollini, John: Burning Rome, Burning Christians. In: Bartsch, Shadi – Freudenburg, Kirk – Littlewood, Cedric (Ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Nero*. Cambridge, 2017. 212–236.
- Prchlik 2017 = Prchlik, Ivan: Auctor nomini eius Christus. Tacitus' Knowledge of the Origins of Christianity. *Acta Universitatis Carolinae Philologica* 16. (2017:2), 95–110.
- Rives 1999 = Rives, James B.: The Decree of Decius and the Religion of Empire. *Journal of Roman Studies* 89. (1999), 135–154.
- Robert 1994 = Robert, Louis (Ed.): *Le martyre de Pionios, prêtre de Smyrne*. Texte édité, traduit et commenté. Washington (DC), 1994.
- Sage 1983 = Sage, Michael M.: The Persecution of Valerian and the Peace of Gallienus. *Wiener Studien* 96. (1983), 137–159.
- Sainte-Croix 1954 = Sainte-Croix, Geoffrey E. Maurice de: Aspects of the Great Persecution. *Harvard Theological Review* 47. (1954:2), 75–113.
- Sainte-Croix 1964 = Sainte-Croix, Geoffrey E. Maurice de: Why Were the Early Christians Persecuted? A Rejoinder. *Past & Present* 27. (1964:1), 28–33.
- Saumagne 1961 = Saumagne, Charles: Tertullien et l'Institutum Neronianum. *Theologische Zeitschrift* 17. (1961), 334–355.
- Schubert 2016 = Schubert, Paul: On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice. *Journal of Roman Studies* 106. (2016), 172–198.
- Selinger 2002 = Selinger, Reinhard: *The Mid-Third Century Persecutions of Decius and Valerian*. Frankfurt am Main, 2002.
- Shandruk 2010 = Shandruk, Walter: The Interchange of ι and η in spelling χριστ- in Documentary Papyri. *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 47. (2010), 205–219.
- Shaw 2015 = Shaw, Brent D.: The Myth of the Neronian Persecution. *Journal of Roman Studies* 105. (2015), 73–100.
- Sherwin-White 1952 = Sherwin-White, Adrian Nicholas: The Early Persecutions and Roman law Again. *Journal of Theological Studies* 3. (1952:2), 199–213.
- Sherwin-White 1964 = Sherwin-White, Adrian Nicholas: Why Were the Early Christians Persecuted? An Amendment. *Past & Present* 27. (1964), 23–27.
- Sommer 2015 = Sommer, Michael: „A vast scene of confusion”. *Die Krise des 3. Jahrhunderts in der Forschung*. In: Babusiaux, Ulrike – Kolb, Anne (Ed.):

- Das Recht der „Soldatenkaiser“. Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen Umbruchs. Berlin, 2015. 15–30.
- Strobel 1993 = Strobel, Karl: Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr. Stuttgart, 1993. (Historia Einzelschriften 52.)
- Szilágyiné 2019 = Szilágyiné Heinrich Andrea: Decius császár vallássegységesítő rendelkezésének hatása a keresztényekre. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* 37. (2019:1), 57–71.
- Walsh 2019 = Walsh, Joseph J.: *The Great Fire of Rome: Life and Death in the Ancient City*. Baltimore (MD), 2019.
- Waltzing 1919 = Waltzing, Jean-Pierre: *Tertullien, L'Apologétique, texte établi d'après la double tradition manuscrite, appareil critique*. Liège – Paris, 1919.
- Whitehorne 1977 = Whitehorne, John Edwin George: P. Oxy. XLIII 3119: A Document of Valerian's Persecution? *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 24. (1977), 187–196.
- Williams 2020 = Williams, Daniel H.: Persecution and the Ambiguity of Roman Law. In: Williams, Daniel H. (Ed.): *Defending and Defining the Faith. An Introduction to Early Christian Apologetic Literature*. Oxford, 2020. 81–110.
- Witschel 1999 = Witschel, Christian: Krise – Rezession – Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. Frankfurt am Main, 1999. (Frankfurter althistorische Beiträge 4.)
- Wolff 1976 = Wolff, Harmurt: *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis* 40. Köln, 1976.
- Woods 2001 = Woods, David: 'Veturius' and the Beginning of the Diocletianic Persecution. *Mnemosyne* 54. (2001:5), 587–591.
- York 1972 = York, John M.: The Image of Philip the Arab. *Historia* 21. (1972:2), 320–332.
- Zeiller 1955 = Zeiller, Jacques: Institutum Neronianum. Loi fantôme ou réalité? *Revue d'histoire ecclésiastique* 50. (1955), 393–399.